

ÚTKERESÉS VAGY TÉVELYGÉS?

Berend T. Iván: *Gazdasági útkeresés 1956–1965*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983.

Berend T. Iván akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár, az MSZMP KB mellett működő közgazdasági munkaközösség tagja, a Magyar Tudományos Akadémia osztályelnöke, a Békevilág-tanács elnökségének tagja stb., akit a jólétesült körök az utóbbi években többször is kulturminiszterként vettek kombinációba, láthatólag a sors kegyeltje. Kutatói kíváncsiságát, mint maga írja (10. old.), immáron harmadszor is úgy elégíthette ki, hogy – nyilván a kiszámíthatatlan és vak szerencse révén – elsőként (vagy az elsők között) olvashatta, sőt mi több, használhatta fel publikációban az eddig hozzáférhetetlen irattári anyagokat. Már nem először kamatoztat olyan lehetőségeket, mint a gyümölcsösbe szabadult dézsmáló: a hosszas előmunkálatok utáni szisztematikus betakarítás, szüretelés helyett csak leszakította a kezeügyébe kerülő érett gyümölcsöket, s az aprómunkát hátrahagyta másoknak. A piacon végülis elsőnek jelent meg, s gondoskodott arról is, hogy a jó adjusztálás segítse a termék fogyasztatóságát.

Most ráadásul egy olyan közelmúltbeli korszak rejtelseit vizsgálta, melynek okmányaiába még az angolszász országok meglehetősen liberális levéltári szabályai sem engednének betekintést. A lapalji forrásmegjelöléseknél egymást követik a politikai, a gazdaságpolitikai bizottsági előterjesztésekre, az (MSZMP) Állampolitikai Bizottság anyagaira, s más, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének Archivumában őrzött iratokra történő hivatkozások. Más kérdés, hogy a levéltári forrásokból vett idézetek jelentős része keveset mond, a PB, GB stb. előterjesztések, megállapítások részleteinek közlése többnyire a szerző esetleg ökonomikusabb fogalmazását helyettesíti, s csak ritkán növeli a könyv érdekességét.

Berend, miként az elmúlt 40 évről szóló más munkáiban, ezúttal is a szokásosnál reálisabban mutat be számos „kényes” témát. Most a hazai történetírásban elsőként ír tisztességes hangvétellel az 1956. évi munkástanácsokról (49–61. old.); irodalmi művek, filmek után ő is kimondja végre, hogy az 1958 végén elkezdett

kollektivizálás során: „A fizikai erőszak, a közvetlen vagy közvetett nyomás is érvényesült” (262. old.). Derék dolog, hogy úgy fogalmazta meg az 1956-ot követő évtizedről szóló, több mint 400 oldalas könyvét, hogy egyszer sem (illetve csak másokat idézve) írta le az ellenforradalom szót. A szerző nyilván büszke a passzív rezisztencia eme teljesítményére, miként arra is, hogy a párt első titkárának többször is hangoztatott véleményével szemben (miszerint magyar modell nincs, helytelen erről beszélni), ő másként gondolkodik, s egyenesen az alcímbe emelte: könyve „A szocialista gazdaság magyarországi modelljének történetéhez” ad ismeretanyagot.

A könyv élén álló két mottó egyike, az Eötvös Józseftől származó, nem csak azért frappáns, mert világosan kimondja, hogy reformok csak úgy valósíthatók meg, ha „látszó mérséklettel” a fennálló rend „épségben tartásáról szólnak, de emellett oly javaslatokat tűznek ki, melyek azzal egyenesen ellentétben állnak”, hanem azért is mert Berendnek – munkássága során nem először – olyan „klasszikus” idézetet sikerült találnia, amely ahelyett, hogy mondanivalóját erősítené, annak éppen az ellenkezőjét állítja.

A könyv azt kívánja bizonyítani, hogy bár 1957 közepén, az addigra már sok kompromisszummal megterhelt gazdasági reformtervet a politikai vezetés fiókba tette, mégis, ennek ellenére 1957-től folyamatos fejlődés vezetett az 1966-ban elfogadott reformelképzeléshez. A két időpont közti változásokat e cél érdekében Berend szintén reformnak tünteti fel. A valódi, az eötvösi értelemben vett reformot azzal különbözteti meg a politikai okokból általa reformnak nyilvánított, éppen ellentétes irányú változtatásoktól, hogy az előbbieket radikálisnak (vö. 62., illetve a 448. old. fejezetcíme), az utóbbiakat viszont részleges, korrekciós, mérsékelt reformfolyamatnak (vö. pl. 12., 448. old.) nevezi. A szerzőnek az a törekvése, hogy egy 1956. november 4-ével kezdődő és napjainkig érvényes, csak hullámhegyekkel és völgyekkel tarkított reformfolyamatot konstruáljon, nem egyszerűen a mű komoly tévedése sok erényével szemben, mint azt pl. Révész Gábor írta recenziójában, a *Közgazdasági Szemlé*-ben (1984. 4. szám), hanem az erényeket elhomályosító torzítás.

Berendre és munkájára ezért Eötvösnek egy másik megállapítása illik: „Kitűnő elmék – ámbár soha nem a legkitűnőbbek,

mert ezek a tudományt mindig csak magáért művelték – tehetségeiket nem csak gyakorolni, de fitogtatni szeretik, főképp a tudományos kifejlődés későbbi szakaszaiban találjuk ezt, midőn a tudomány keresetmóddá válván nem csak hivattatásból, de mint életmód választatik, s így nincs mit bámulnunk, ha... azon fáradsnak, hogy oly állításokat, melyeknek hamisságát a józan ész első tekintetre belátja, tudományosan bebizonyítva a közfigyelmet magokra vonják. Az állás, mely ily embereket a tudományos világban illeti, ugyanaz, melyben a kötéljárók, bajazzók és tagficamítók a magasabb színészethez állnak.” (Eötvös József: *Vallomások és gondolatok*. Magyar Helikon, Budapest, 1977. 413. old.)

Berend véleménye a „reformfolyamatról” oly állítás, melynek hamissága valóban nyilvánvaló, hiszen az ötvenes évek végén, a hatvanas évek első felében az ország vezetése nemhogy reformot nem készített elő, de kimondottan a „rég” mechanizmus erősítésén fáradozott, s minden gazdaságpolitikai, irányítással kapcsolatos döntését ennek jegyében hozta. Berend is részletesen taglalja azokat a „hivatalos hely” álláspontját tükröző írásokat, amelyek az 1957. évi reformelképzeléseket revizionistának, jobb esetben tévesnek, elutasítandónak minősítették (91–107. old.) Igaz, a pragmatizmus, amelyre a Kádár Jánostól idézett második mottó is utal, sokban befolyásolta a gyakorlatot, de a mezőgazdasági kollektivizálás, a korszak szárnyaló vágyakra és nem a lehetőségekre építő tervei, a vállalatok 1962–1964. évi összevonása inkább az e mottóval ellentétes elképzelés érvényesülését jelzik, vagyis azt, hogy a korszakban a gyakorlatot az „elmélet”, a dogmák határozták meg, s nem fordítva.

Már a könyv címe is hamis állítást takar, ti. a vezetés, miután 1957-ben elvetette a reform-terveket, nem kereste az utat, hanem úgy vélte, hogy biztosan ismeri, s csak miután a második ötéves terv teljesíthetetlensége, az 1964. évi kínos gazdasági helyzet világossá tette az eltévelyedést, akkor kezdett tapogatózni a korábban félretetthez hasonló reform felé.

Nemigen bizonyítható, hogy a hatvanas évek közepén a korábbi „tíz év bármilyen részleges és mérsékelt reformfolyamata... kedvezőbb feltételeket teremtett a továbbhaladáshoz” – mint azt Berend írja könyve 448. oldalán. Mennyiben igazolható ez az állítás a tíz év két legnagyobb méretű szervezése, a tsz-esítés és az iparvállalati összevonások alapján? Igaz, a kollektivizálást Berend

sem tekinti egyértelműen a „reformfolyamat” részének, de az ipari átszervezésről már egyenesen azt írja, hogy e nélkül „talán nem is kerülhetett volna sor a vállalati önállóság elvére épülő reformra” (156. old.). Hogy minek alapján véli ezt, nem tudjuk meg. Anélkül, hogy túlértékelnénk a politikai, intézményi mechanizmuson belül a vállalatszervezet jelentőségét, biztosan állíthatjuk: a nyolcvanas évek elején elég elképesztő ötlet a mesterségesen összeeszkábált vállalatszörnyetegek megteremtését „objektive” a reformfolyamat részének, sőt előmozdítójának tekinteni. Berend persze azzal enyhíti állítását, hogy miután leírja az átszervezés lényegi eredménytelenségét, így fogalmaz: „Az ipari átszervezés tehát közvetlen eredménytelenségei (sic!) ellenére is fontos láncszemként illeszkedik a gazdasági reformfolyamatok hazai láncába” (156. old.). Úgy véli, hogy összességében minden ellenkező irányba megtett lépés (mint az erőszakos „hagyományos” tsz-esítés, a vállalati összevonások, a tervutasítás eszközök toldozgatása-foldozgatása), a sikertelenség révén előjátéka a reformnak, ha ellentmondásosan is. Így sikerül összekovácsolni a „reformfolyamat hazai láncának láncszemeit”, s éppen ez az eljárás az, ami miatt olyan jól illik e könyvre az idézett ötvösi jellemzés.

A „természetelleni erőfeszítés” végeredményben arra irányul, hogy az olvasóval elhitesse: a hetvenes-nyolcvanas évekből ismert kádárizmus 1956 vége óta lényegében folyamatos; igaz jócskán akadtak hibák, baklövések a tárgyalt időszakban, de azért a „szocialista gazdaság magyarországi modellje” ezek révén is épült. Ebben az apologéta szemléletben a munkástanácsok felszámolása, az 1957-es reformtervek félredobása is egy egységes folyamat részévé olvad, s így a „jó” felé tartó hosszú menetelés elemeként már „eladhatóak” a hatvanas évek első felét jellemző gazdaságpolitikai tévelygések is.

A gazdasági „útkeresés” krónikájának publikálásához nemcsak a lojális kerettörténetet kellett kitalálni, hanem szükség volt stilisztikai eszközökre is. Berend a tényekről többnyire nem úgy ír, hogy ez meg ez történt, hanem így: megkockáztatható..., úgyszólván..., szinte bizonyos... stb., hogy ti. így volt. Jól jellemzi ezt az egyszerű tényközlést kerülő módszert az 1958. végi agrárpolitikai változás leírása. Nem azt olvashatjuk, hogy – miként az történt – 1958 végén félredobták az addig hirde-

tett elveket és az ellenkező ígéretek dacára a gyors, erőszakos tsz-esítés vette kezdetét, hanem azt: „Korántsem beszélhetünk arról, hogy az MSZMP 1956–1957 fordulóján kialakított... agrárpolitikája a következő időszakban változatlanul került volna megvalósításra, sőt... erőteljes korrekcióra került sor” (249. old.). Néhány oldallal később (264. old.) egy Kádár idézetből aztán kitűnik, hogy maga az első titkár úgy látta 1962-ben: 1958-ban nem korrekció történt, hanem korábban „teljesen más volt” a program.

A „reformfolyamat” kitalálása mellett a könyv másik nagy kötéljárókra, bajazzókra jellemző mutatványa az agrárpolitikáról szóló részek mondanivalója. Berend azt kísérli meg elhíttetni, hogy Magyarországon – elsőként a világon – sikerült megvalósítani a szocializmus nagy agrárálmát, az úgynevezett kettős cél egyidejű megvalósítását, a magángazdálkodás radikális felszámolását és ugyanakkor a hozamok, a mezőgazdasági termelés javítását (276. old.). E nemes cél érdekében a hatvanas évek első felének látványosan agrárellenes politikáját nem az 1957–1958-assal veti össze, hanem az előző évtized első felével, és így mutatja ki a kedvező változást. Itt is tulajdonképpen az a szándéka, hogy bizonyítsa: a magyar mezőgazdasági modell, ha törésekkel is, de 1956 novembere óta folyamatosan épült.

Talán mert az egyéb területeknél kevésbé ismeri a mezőgazdaság valós viszonyait, már el is hiszi saját koncepcióját, sőt fejezetcímbe emeli: „Az agrárpolitika változatlan eleme: az agrárfejlődés preferenciája” (271. old.). Ha persze úgy értjük az „agrárfejlődést”, hogy a vezetés a lehető legnagyobb termelést kívánta biztosítani, akkor valóban beszélhetünk folyamatosságról, de nemcsak 1956-tól, hanem akár 1949-től is. Másként azonban nem!

Berend itt egyszerűen figyelmen kívül hagyja a tényeket. Az „agrárfejlődés preferenciája” a szó igazi értelmében soha nem vált programmá. A mezőgazdaság mindig többel járult hozzá a nemzeti jövedelemhez, mint amennyit a központilag elosztott forrásokból visszakapott, de a hatvanas évek első felében ezek az arányok – mondhatni – botrányosak voltak. Nem ismeri Berend azokat a publikus statisztikákat, amelyekből világosan kitűnik, hogy a kollektivizálás idején a mezőgazdasági beruházások részesedése az összes beruházásból az ötvenes évek elejének tragikus

szintjéhez állt közel? Nem ismeri az 1960–1964 közötti évek adatait, amelyek egyértelműen bizonyítják, hogy a kollektivizálás milyen termelés-csökkenéssel járt, hogy a tsz-ek hozama ezekben az években olyan silány volt, hogy a háztáji nélkül ellátási katasztrófa következett volna be? Nem tudja Berend T. Iván professzor, hogy az 1961–1965 közötti második ötéves terv több mint 20 százalékosra előirányzott agrárnövekedés helyett csak a statisztika eszközeivel sikerült kb. 10 százalékos növekedést varázsolni? De ha nem ismeri az adatokat, akkor is emlékeznie kellene a korszakra, hiszen már felnőtt fejjel, sőt gazdaságtörténészként élte meg!

Persze mutatványként az is elismerést érdemel, ha valaki a tényekkel szemben igyekszik egy tételt bizonyítani! Igaz, ehhez a faktumok sajátos kezelésére van szükség. Berend az 1959–1961-es adatokkal igyekszik bizonyítani tételét, a „kettős feladat” sikeres megoldását, s úgy tesz, mintha nem tudná: az őszi vetés miatt a mezőgazdaságban az éves terméseredmények az előző évi munkát is minősítik, tehát 1959-ben, amikor a kollektivizálás még egyébként is csak részleges volt, a magángazdaságok 1958. évi, még optimista vetése kamatozott, s a tsz-esítés következményei 1960–1961-től jelentkeztek, s ezek az évek csak kezdetei a visszaesésnek (vö. 276. old.).

Az állatállomány katasztrófális csökkenésének elleplezésére még megfelelő eszköz az adatsorok megkurtítása, az, hogy nem mondjuk 1965-ig, hanem csak 1961-ig adja meg a szarvasmarhák és sertések számát (277. old.), hisz 1961-ben az állatok nagyobb része még nem került a tsz-ekbe. De a növénytermesztés hozamairól már csonka idősorokat sem lát ajánlatosnak közölni. Kénytelen a szovjet statisztika jól bevált módszerével élni, s a nettó, de különösen a bruttó össztermelés mindent elleplező számait segítségül hívni.

Állapítsuk meg nyomatékkal: a hatvanas évek első felében csak nyomai voltak a későbbi sikeres mezőgazdaságnak, a piacra is termelő háztájinak, a vállalatszerűen működő, jól, szakértelemmel vezetett tsz-eknek. A magyar mezőgazdaság még az évtized második felében sem az volt, mint ami a hetvenes években lett, még akkor is csak lábadozott az ötvenes évek közepéig kapott, majd 1959–1964-ben megismételt csapásokból.

Szembeötlő, hogy Berend ezúttal, miként újabb munkáiban

többnyire, a „szélesebb” olvasóközönséghez szól, s ezért igyekszik könnyedén, olvasmányosan fogalmazni. Ez a „laza” stílus azonban olykor nyilvánvalóan a felületesség, a gyors munka következménye, máskor meg a kategorikus ténymegállapítás elkerülését szolgálja. Végülis eldönthetetlen, hogy a „fő koncepció”, az „oldott stílus”, a nézetek kidolgozatlansága, vagy épp elleplezése áll-e az olyan zavaros megfogalmazások mögött, mint: „...a gyökéres reformokat csakis fokozatosan lehet elfogadtatni és megvalósítani” (49. old.); vagy: „...a különböző szintű politikai vezetés legnagyobb tömegében úgyszólván általános érvénnyel élő szocializmuskép. .” (93. old.) stb. Egyértelműen csak a stilbravúr javára írhatóak viszont az olyan megállapítások, mint: „a hidegháború felengedett” (411. old.), vagy: „Az adatok egyértelműen bizonyítják, hogy nem valamiféle túlzott habzsolás vette kezdetét” (203. old.) stb.

Berend könyvének számos részlete, az 1957. évi reformtervekkel, az iparosítással foglalkozó fejezetek, az életszínvonalpolitikát tárgyaló rész egyes megállapításai reális képet festenek, jól hasznosíthatóak s az eddigi publikációkhoz képest számos új elemet is tartalmaznak. Ettől azonban a fő mondanivaló nem válik igazzá, s a tagficamító mutatvány sem művészetté.

ADA* PÁL

ÉS MI MOST HOL VAGYUNK?

Csengey Dénes: „...és mi most itt vagyunk?” Magvető Kiadó, Budapest, 1983. 203 old.

Csengey Dénes könyvének címére – amely persze idézet, egy Cseh Tamás–Bereményi Géza-dal szövegéből – kérdez ez az ismertetés, és nemcsak a címe. Csengey a népszerű (?) Cseh–Bereményi szerzőpáros művészi útjáról, sikerük „titkáról” írt tanulmányt. Könyve a Magvető Kiadónál jelent meg, a „Gyorsuló idő” sorozat darabjaira megtévesztésig hasonló küllemmel, de a sorozaton kívül. Tegyük hozzá: olcsón, 11 forintért volt kapható, amíg adták. Aztán elfogyott. A sikere, úgy hírlik, nagy.

A könyv sikerének a „titka” azokban a fejtegetésekben lehet,